

**Tarâbişî'nin Hadis Rivayet Tarihi ile İlgili Bazı Görüşlerinin
Tenkidi ve Değerlendirilmesi**
A Critique and Evaluation of Tarabishi's Views on the History of Hadith
Transmission

Hikmetullah ERTAŞ

Doç.Dr, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi, Hadis ABD,
Assoc. Prof., Zonguldak Bülent Ecevit University,
Faculty of Theology, Department of Hadith
hiktas@mail.com

ORCID: 0000-0002-2621-626X

DOI: 10.56720/mevzu.1824222

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 15 Kasım / November 2025

Kabul Tarihi / Date Accepted: 25 Ocak / January 2026

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Şubat / February 2026

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Şubat / February

Atıf / Citation: Ertaş, Hikmetullah. "Tarâbişî Perspektifinden Hadis Rivayet Tarihi". *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, 15 (Şubat 2026): 397-419. <https://doi.org/10.56720/mevzu.1824222>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.
web: <http://dergipark.gov.tr/mevzu> | <mailto:mevzusbd@gmail.com>

Copyright © CC BY-NC 4.0

Öz

Hız. Peygamber (s.a.s.) ve hadisleri, yalnızca Müslümanların değil, gayrimüslim araştırmacıların da dikkatini çekmiş; bu alanda pek çok çalışma yapılmıştır. Gayrimüslim araştırmacıların hadis hakkındaki tenkit ve değerlendirmelerini inceleyen çok sayıda makale ve tez bulunmaktadır. Bu araştırma da benzer şekilde, Müslüman olmayan bir düşünür olan Georges Tarâbîşî'nin (ö. 2016) *Min İslâmi'l-Kur'ân ilâ İslâmi'l-hadîs* adlı eserindeki hadis ilmine yönelik görüşlerini ele almaktadır. Tarâbîşî'nin, hadis rivayet tarihine dair ileri sürdüğü; tarihsel süreçte hadislerin niceliksel olarak arttığı ve isnâd sisteminin yerleşmesiyle metin tenkidinin ihmal edildiği şeklindeki iddiaları değerlendirilmiştir. Araştırmada, erken dönem hadis sayılarının hem klasik kaynaklar hem de çağdaş dijital veri tabanları ışığında yaklaşık beş bin civarında sabit kaldığı; sonraki dönem hadis koleksiyonlarında yer alan gayr-i mükerrer rivayetlerin de bu sayıya yakın olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Tarâbîşî'nin metin tenkidinin tamamen göz ardı edildiği iddiasının tarihsel verilerle örtüşmediği; bilakis metin tetkiki uygulamalarının sahâbe döneminden itibaren mevcut olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu bulgular, Tarâbîşî'nin değerlendirmelerinin birçok yönüyle Goldziher, Schacht ve Juynboll gibi oryantalistlerin yaklaşımlarıyla paralellik gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Tarâbîşî, Isnad Sistemi, Hadis Sayısı, Metin Tenkidi.

Abstract

The Prophet Muhammad and his hadiths have attracted the attention not only of Muslims but also of non-Muslim scholars, resulting in a considerable body of research. Numerous articles and theses examine the critiques and assessments of hadith offered by non-Muslim researchers. In this context, the present study analyzes the views of Georges Tarâbîshî (d. 2016), a non-Muslim intellectual, as expressed in his work *Min Islâmi'l-Qur'ân ilâ Islâmi'l-Hadîth*, focusing specifically on his approach to the science of hadith. Tarâbîshî's claims regarding the history of hadith transmission—namely, that hadiths increased quantitatively over time and that the establishment of the isnâd system led to the neglect of textual criticism—are critically evaluated. The findings indicate that the number of hadiths in the early period remained

approximately five thousand, based on both classical sources and contemporary digital databases, and that the number of non-duplicate hadiths found in later hadith collections corresponds closely to this figure. Furthermore, Tarâbîshî's assertion that textual criticism was entirely disregarded does not align with historical evidence; rather, textual scrutiny was practiced from the time of the Companions. These results demonstrate that Tarâbîshî's evaluations parallel, in many respects, the approaches of Orientalists such as Goldziher, Schacht, and Juynboll.

Keywords: Hadith, Tarâbîshî, Isnâd System, Number of Hadiths, Textual Criticism.

Giriş

Georges Tarâbîşî (1939-2007), Arap-İslâm düşünce geleneğinde geleneksel yaklaşımları radikal bir biçimde sorgulayan eleştirel bir düşündürüdür. Suriye'nin Halep kentinde Hristiyan bir ailede dünyaya gelen Tarâbîşî, entelektüel serüvenine erken yaşta din ve inanç konularında yöneldiği derin sorgulamalarla başlamıştır. Bu süreç, onu Marksizm, psikanaliz ve varoluşçuluk gibi Batılı düşünce akımlarına yöneltmiş ve çok sayıdaki Batı eserini Arapçaya kazandırmasına vesile olmuştur. Tarâbîşî, bu ilk dönemde kendi kuşağından pek çok Arap aydınıyla birlikte modern Batı ideolojilerini benimseyerek geleneksel mirastan köklü bir kopuş yaşadığını açıkça ifade etmiştir. Ancak 1967 Arap-İsrail Savaşı'nda yaşanan yenilgi ve Arap dünyasının içine sürüklendiği siyasi ve kültürel krizler, onun entelektüel yöneliminde bir dönüm noktası olmuş ve İslâm mirasının epistemolojik ve metodolojik boyutlarını derinlemesine sorgulamasına yol açmıştır. Bu bağlamda Tarâbîşî'nin düşünce ufku, Faslı düşünür Muhammed Âbid el-Câbirî'nin (ö. 2010) "Arap Aklının Eleştirisi" projesine karşı geliştirdiği kapsamlı eleştiri ile zirveye ulaşmıştır.¹ Tarâbîşî'nin analizlerinin merkezinde, İslâm'ın ilk dönemlerinde hâkim olan, Kur'an merkezli ve akılcı düşünce yapısının, tarihsel süreç içerisinde hadislerin mutlak otoritesine dayanan "Hadis İslâmî"na dönüşmesi şeklindeki düşüncesi yer alır.² Ona göre bu dönüşüm, İslâm medeniyetinin entelektüel canlılığını yitir-

¹ Saad Mohammed, "Iconic Arab thinker Georges Tarabichi dies at 77", *Ahramonline* (17 Mart 2016).

² George Tarâbîşî, *Min İslâmî'l-Kur'ân ilâ İslâmî'l-hadîs* (Beyrut: Dâru's-Sâkî, 2010), 89-91.

mesine, aklî ve felsefî açılımların körelmesine³ ve modern çağın meydan okumalarına yanıt verememesine yol açmıştır. Tarâbîşî, Hz. Peygamber'in konumunun tarihsel süreç içerisinde "Şariat verilen ümmî Resûl"den "Şariat sahibi evrensel Resûl"e çıkarıldığını ve bu süreçte hadislerin merkezî rol oynadığını ileri sürer.⁴ Tarâbîşî'nin bu minvalde dile getirdiği eleştirileri hadis, fıkıh, tefsir, siyer, kelâm, felsefe ve diğer İslâmî disiplinler perspektifinden incelemek ve değerlendirmek gerekir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Tarâbîşî üzerine yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Bunun nedeni, onun yakın bir dönemde vefat etmiş olması ve ömrünün ikinci yarısını İslâm dünyasından uzakta, Fransa'da geçirmesi olabilir. Mevcut literatür, görüşlerini irdelemeden doğrudan reddetmeyi amaçlayan birkaç Arapça reddiye, fıkha dâir yaklaşımlarını ele alan Cemil Liv'in kitap çalışması, Türk akademisyenler tarafından yapılmış iki akademik araştırma ile *Min İslâmi'l-Kur'an ilâ İslâmi'l-hadîs* isimli eserinin Türkçe çevirisinden ibarettir. Liv, çalışmasında Tarâbîşî'nin; fıkıhın kaynakları bağlamında Kur'an'ın mushaflaşmasının gecikmesi, mushaflaşan Kur'an'ın vahiyedilenden farklı olduğu ve mushaflar arası farklılıkların bulunduğu yönündeki görüşlerini tenkit etmektedir.⁵ Ona göre, Tarâbîşî'nin iddia ettiği gibi bir durum söz konusu değildir. Nitekim Kur'an, Hz. Peygamber döneminde iki kapak arasında kitaplaştırılmamış olsa da, Peygamber'in her Ramazan ayında Cebrâil ile gerçekleştirdiği "arz" faaliyetiyle tertibi ortaya konulmuş ve tek kitap hâline getirilmesine zemin hazırlanmıştır. Bu durum, Kur'an'ın tilâvet açısından derlenmesinin bizzat Peygamber dönemi içerisinde gerçekleştiğini göstermektedir. Ayrıca Hz. Ali de dâhil olmak üzere bütün sahâbiler, Hz. Osman tarafından çoğaltılan Mushaf üzerinde icmâ etmişlerdir. Mushaflarda görülen imlâ farklılıkları harf ve kelimelerin telaffuzuyla ilgili olup, sahâbî nüshâlarında yer alan bazı farklı kelimeler ise ayetin anlaşılmasını kolaylaştırıcı tefsir mahiyetindedir. Liv'e göre hadisin fıkıhta referans kaynağı olması, içtihadı daraltmamış; bilakis fakihlerin görüşlerine delil getirmede geniş ve yeni bir alanı onlara açmıştır.⁶ Tarâbîşî'nin, İmâm Mâlik (ö. 179/795) ve Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) re'ye dayalı fıkıhtan "Hadis

³ Tarâbîşî, *Min İslâmi'l-Kur'an ilâ İslâmi'l-hadîs*, 553-577.

⁴ Tarâbîşî, *Min İslâmi'l-Kur'an ilâ İslâmi'l-hadîs*, 89-107.

⁵ Cemil Liv, *Fıkıhın Kaynaklarına ve Fıkıh Mezheplerine Oryantalist Yaklaşım* (Ankara: Fecr Yayınları, 2020), 35-36.

⁶ Liv, *Fıkıhın Kaynaklarına ve Fıkıh Mezheplerine Oryantalist Yaklaşım*, 203-204.

İslâmı"na doğru eksen kayması yaşadıkları, İmâm Şâfiî'nin (ö. 204/820) sünneti Kur'an'la eşdeğer tuttuğu, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) ise aklı işlevsiz kılarak nassı putlaştırdığı yönündeki iddiaları da tenkit edilmektedir. Liv, bu değerlendirmelerin gerçeği yansıtmadığını, Tarâbîşî'nin meseleleri oryantalist bir bakış açısıyla ele aldığını ifade etmektedir.⁷

Ertaş tarafından kaleme alınan "*Min İslâmi'l-Kur'an'ı İlâ İslâmi'l-Hadîs Eseri Bağlamında Georghe Tarâbîşî'nin* (ö. 2016) *Sünnet Eksenli Tenkitleri*" adlı çalışmada ise, Tarâbîşî'nin Müslümanlar tarafından "Kur'an İslâmı"nın "Hadis İslâmı"na dönüştürüldüğü, "Şeriat verilen ümmî Resûl"den "Şeriat sahibi evrensel Resûl"e yönündeki iddialarının ciddi metodolojik hatalar içerdiği belirtilmektedir.⁸ Çalışmada, Tarâbîşî'nin "sünnet", "hikmet", "itaat" ve "ümme" kavramlarını bağlamından kopararak, dilbilimsel kurallara aykırı ve seçmeci bir yaklaşımla yorumladığı ifade edilmektedir. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) söz, fiil ve davranışlarını tarihsel olgulara indirgemesi, onun evrensel örnekliğini göz ardı ettiği gibi, Resûl'e teşrî yetkisi tanımaması da Kur'an-Sünnet bütünlüğünü zedeleyen indirgemeci bir yaklaşım olarak değerlendirilmiştir. Sonuç olarak, Tarâbîşî'nin iddialarının önyargılı, bağlam dışı ve ilmi temelden yoksun bir perspektifi yansıttığı belirtilmiştir.⁹

Diğer bir çalışma olan "*Corc Tarâbîşî'nin Şâfiî'nin Hadislere Yaklaşımına Getirdiği Tenkitler ve Bu Tenkitlerin Değerlendirilmesi*" adlı çalışmada, Tarâbîşî'nin Şâfiî'ye yönelttiği eleştiriler incelenmiştir. Bu çalışmada, Tarâbîşî'nin iddialarının **metodolojik açıdan zayıf**, Şâfiî'ye yönelik eleştirilerinin ise **bağlamdan kopuk** olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca, Şâfiî'nin sünneti Kur'an'a tâbi kabul ettiği, "**hikmet**" kavramını dilsel temelde yorumladığı ve **aklı asla reddetmediği** vurgulanmıştır. Dolayısıyla, Tarâbîşî'nin Şâfiî'yi **ras-**

⁷ Liv, *Fıkıh Kaynaklarına ve Fıkıh Mezheplerine Oryantalist Yaklaşım*, 202-208.

⁸ Hikmetullah Ertaş, "*Min İslâmi'l-Kur'an'ı İlâ İslâmi'l-Hadîs Eseri Bağlamında Georghe Tarâbîşî'nin* (ö. 2016) *Sünnet Eksenli Tenkitleri*", *İlahiyat Araştırmaları*, ed. Münir Yıldırım (Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2019), 106.

⁹ Ertaş, "*Min İslâmi'l-Kur'an'ı İlâ İslâmi'l-Hadîs Eseri Bağlamında Georghe Tarâbîşî'nin* (ö. 2016) *Sünnet Eksenli Tenkitleri*", 91-106.

yonalizme karşı, hadis merkezli dogmatizmle suçlamasının ilmî gerçeklerle bağdaşmadığı sonucuna ulaşılmıştır.¹⁰

Tarâbîşî'ye göre tarihsel süreçte değişen sosyo-kültürel ve siyasî şartlar doğrultusunda hadislerin sayısında hızlı bir artış yaşanmış¹¹; isnâd sisteminin kurumsallaşması ile metin tenkidi terk edilmiştir.¹² Onun bu iddiaları ile ilgili olarak konunun etraflı biçimde ele alınması gerekmektedir. Bu araştırma Tarâbîşî'nin hadis rivayet tarihine dâir mezkûr iddialarının değerlendirmesini esas almaktadır.

1. Yöntem

1.1. Araştırma Deseni

Bu çalışma, Georges Tarâbîşî'nin hadis rivayet tarihine ilişkin (rivayet sayılarındaki artış, senedlerin ön plana çıkması, metin tenkidinin ihmal edildiği şeklindeki) görüşlerini incelemekte ve ilgili literatürde yer alan diğer yaklaşımlarla karşılaştırmaktadır. Araştırma tarihsel ve eleştirel bir doküman analizi deseniyle yürütülmüştür. Bu çerçevede önce Tarâbîşî'nin araştırma konusu ile ilgili iddiaları betimlenmiş ardından bu iddialar oryantalistlerin tezleriyle mukayese edilmiş ve nihayet Hadis İlmi perspektifinden yöneltilen tenkitler eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

1.2. Çalışma Grubu

Bu nitel çalışmanın inceleme materyalini, Tarâbîşî'nin hadis eleştirisine odaklanan temel eseri "*Min İslâmi'l-Kur'ân ilâ İslâmi'l-hadîs*" oluşturmaktadır. Bu birincil kaynağa ek olarak, Tarâbîşî'nin görüşlerine doğrudan eleştiri yönelten akademik çalışmalar ile oryantalist eserler (Goldziher, Schacht vb.) kapsamlı bir literatür taramasına dâhil edilmiştir. Ayrıca günümüzde yapılan ilgili diğer araştırmalar da çalışma çerçevesine alınarak araştırma derinleştirilmiştir.

¹⁰ Tahsin Kazan - Şenol Çakmak, "Corc Tarâbîşî'nin Şâfiî'nin Hadislere Yaklaşımına Getirdiği Tenkitler ve Bu Tenkitlerin Değerlendirilmesi", *Tasavvur/Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 10/1 (30 Haziran 2024), 413-441; bk., Adem Arslan, *Şâfiîliğin Kurumsallaşmasında Büveytî ve el-Muhtasarı* (Ankara: Fecr Yayınları, 2017), 144-145.

¹¹ Tarâbîşî, *Min İslâmi'l-Kur'ân ilâ İslâmi'l-hadîs*, 103-104.

¹² Tarâbîşî, *Min İslâmi'l-Kur'ân ilâ İslâmi'l-hadîs*, 143-144.

1.3. Süreç (Uygulama Aşamaları)

Araştırma süreci, öncelikle Tarâbişî'nin eseri ve ona yönelik tenkitlerin tespit edilmesiyle başlamıştır. Ardından, Tarâbişî'nin hadis rivayet tarihine dâir değerlendirmeleri temel alınarak yoğun bir okuma ve kodlama süreci yürütülmüştür. Elde edilen veriler sistematik olarak analiz edilmiş ve bu görüşler oryantalistlerin görüşleri ile mukayese edilerek paralellikler ve çelişkiler netleştirilmiştir.

1.4. Veri Toplama Araçları

Çalışmada kullanılan temel veri toplama aracı, birincil ve ikincil kaynakların sistematik olarak incelemesini sağlamak üzere tasarlanmış doküman inceleme analizi tekniğidir.

1.5. Verilerin Analizi

Toplanan nitel veriler, hem içerik analizi hem de eleştirel söylem analizi yöntemleriyle değerlendirilmiştir. İçerik analizi ile Tarâbişî'nin metinlerinden elde edilen anahtar kavramlar ve tezler mantıksal bir çerçevede kategorilere ayrılmış; eleştirel söylem analizi ile ise, iddialarının bilimsel geçerliliği ve tarihsel dayanakları sorgulanmıştır.

1.6. Araştırma Etiği

Araştırmada kaynak taramaları, veri elde etme ve değerlendirme dâhil bütün aşamalarda bilimsel kurallara riayet edilmiştir. Çalışmaya konu olan atıf ve eserler bilimsel araştırma ve akademik etik kurallarına uygun olarak kullanılmıştır.

2. Bulgular

2.1. Hadislerin Sayısal Artışı

Tarâbişî'ye göre, hicrî ikinci yüzyıldan itibaren değişen sosyo-kültürel ve siyasî şartlar İslâm dünyasını etkilemiştir. Bunların sonucunda başlangıçta sınırlı sayıda rivayetten oluşan hadis külliyatı, sonraki yüzyıllarda siyasî, top-

lumsal ve kültürel ihtiyaçların etkisiyle¹³ hızla genişlemiştir. Ona göre bu süreçte kullanılmaya başlanan isnâd sistemi hadislerin sayısını artırmıştır. Tarâbîşî bu sistemi şöyle tanımlar: “Bu sistem, Resûlden başlayıp sika râviler ile biten değil, sika ile başlayıp sika + sika + sika yolu ile Resûlde bitmektedir. Hadis külliyyatının sınırsız şekilde çoğalmasının temel sebebi budur. Yeni her sika eski bir sikadan hadis rivayet ettikçe hadis külliyyatına yeni bir hadis, en azından eski bir hadis için yeni bir tarik eklenmiş olur. Bu şekilde Sahîh kitaplarının yazıldığı döneme, yani hicri üçüncü asra kadar hadis malzemesi çoğalmaya açık olmuş, hicri sekizinci asırda bu malzemeyi yeniden derleyenler yahut ona yeni şeyler katanlar eksik olmamıştır.¹⁴ Şâfiî öncesi dönemdeki son müsned olan Mâlik'in el-Muvatta'sın da yer alan hadislerin sayısı beş yüzü geçmez iken Şâfiî'nin müdahalesinden sonra hadislerde artış hızı on sekiz kat artarak Buhârî ve Müslim'de dokuz bin sayısını geçmiştir. Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inde ise artış hızı rekor kırarak seksen kata çıkmış ve sayı olarak kırk bine ulaşmıştır.¹⁵ Hicri üçüncü asırda sened sisteminin uygulanması hadis malzemesinin hızla çoğalmasını etkilemiş böylece ikinci asrın müsned türü eserlerindeki âhâd rivayetlerin sayısı bin rakamını aşarak on binler sayısına gelmiştir.”¹⁶ Ona göre Mâlik'in el-Muvatta'da naklettiği kopuk rivayetlere sonraki dönemlerde isnâd uydurulmuştur. Zira “Mâlik'in aktardığı mürselleri muttasıl yaparak bu gediğin kapatılması gerekiyordu. Bu görevi de hicri üçüncü asırda Sahîh ve Sünen musannifleri yapmıştır. Bunların başında da Buhârî, Müslim, İbn-i Mâce, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî gelmektedir. Bunlar el-Muvatta'daki pek çok rivayeti muttasıl yaptı. İbn Abdilber ise Mâlik'in geriye kalan mürsellerini muttasıl yapmıştır”.¹⁷ Tarâbîşî'ye göre, hadislerin hızla çoğalmasıyla birlikte, müsned, mürsel, müdelles, mübhem gibi teknik kavramlar etrafında bir rivayet hiyerarşisi oluşmuş; bu da rivayet bilgisinin sınıflandırılmasını zorunlu kılmıştır. O, bu sınıflandırmaların amacının epistemolojik netlik sağlamak değil, sistemin kendi içinde tutarlılığını korumak olduğunu iddia eder. Ona göre “Hadisin çoğalması/enflasyonu ise hastalıklı/patolojik bir olgudur. Çünkü bu çoğalmanın bir tek anlamı olabilir, o da

¹³ Norman Calder'ın (ö. 1998) benzer görüşleri için bk.; Rahile Yılmaz, “Norman Calder'ın Erken Dönem İslam Hukuku Çalışmaları Adlı Eseri Çerçevesinde Şarkiyat Literatüründe Muvatta'nın Tarihendirilmesi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 24 (2014), 395-396.

¹⁴ Tarâbîşî, *Min İslâmi'l-Kur'an ilâ İslâmi'l-hadîs*, 250.

¹⁵ Tarâbîşî, *Min İslâmi'l-Kur'an ilâ İslâmi'l-hadîs*, 271.

¹⁶ Tarâbîşî, *Min İslâmi'l-Kur'an ilâ İslâmi'l-hadîs*, 143-144.

¹⁷ Tarâbîşî, *Min İslâmi'l-Kur'an ilâ İslâmi'l-hadîs*, 144-145.

aklın alanının daha çok kısıtlanması ve sıkıştırılması ile birlikte Resûlullah adına daha çok yalan uydurmaktır. Bu felaketi artıran şeylerden biri de Resûl adına yalan söylemenin ilahi bir kaynağa bağlanarak her türlü eleştirinin dışında tam bir koruma altına alınmasına yol açmasıdır. Hastalıklı, engellenemez ve geri çevrilemez bir çoğalmadan söz etmemizin sebebi işte bu durumdur. Çünkü hadis külliyyatına girenler oradan asla çıkmayacaktır. Hatta Müstedrekler, Mecmau'z-zevâid gibi isminin de ne iş yaptığını gösteren kitaplardaki gibi üretimle bu külliyata zamanla daha fazla ekleme yapılmıştır".¹⁸

Yukarıda görüldüğü üzere Tarâbişî'ye göre tarihsel süreç içerisinde isnâdın kullanımı ile birlikte hadisler sayı bakımından hızlı bir şekilde çoğalmıştır.

2.2. Isnâdın Yerleşmesi-Metin Tenkidinin İhmal Edilmesi

Tarâbişî'ye göre, hadis ilminde yaşanan diğer önemli süreç, isnâd merkezli anlayışın yerleşmesi ve bunun sonucunda metin tenkidinin geri plana itilmesi olmuştur. Ona göre *"İsnad, Resûlullah adına yalan söylemenin önüne geçmek ve hadis uydurmaya bir sınır koymak değil bilâkis, sened sisteminin koruması altında Resûlullah adına yalan söyleme ve onun dilinden hadis uydurma fırsatını vermiştir.¹⁹ İsnad sistemi, son tahlilde metnine yahut içeriğine bakmadan hadisin sağlamlığını göstermek amacıyla hicri ikinci asır ve sonrasında oluşturulmuştur.²⁰ Hadis malzemesini kemiren epistemolojik kusur, hadisin sıhhatini gösteren ölçünün metnin sıhhatinden senedin sıhhatine kaydırılması olmuştur. Buna göre hadisin sahih/zayıf oluşu artık metni veya içeriği yönüyle değil, senedinin zayıflığı veya kuvveti ile tespit edilmiştir. Hadis malzemesinin aklın kabul etmediği rivayetlerle dolup taşmasının sorumlusu sırf bu şekilci yöntemdir.²¹*

Tarâbişî'nin eleştirisi, isnâdın yerleşmesinin beraberinde metin tenkidini geri planda bıraktığı şeklindedir. Ona göre, rivayetlerin yalnızca zincirine güvenilmesi, hem tarihî bağlamın hem de aklî değerlendirme ölçütlerinin geri plana itilmesine neden olmuştur.

3. Tartışma

¹⁸ Tarâbişî, *Min İslâmi'l-Kur'an ilâ İslâmi'l-hadîs*, 268-269.

¹⁹ Tarâbişî, *Min İslâmi'l-Kur'an ilâ İslâmi'l-hadîs*, 143.

²⁰ Tarâbişî, *Min İslâmi'l-Kur'an ilâ İslâmi'l-hadîs*, 223.

²¹ Tarâbişî, *Min İslâmi'l-Kur'an ilâ İslâmi'l-hadîs*, 144.

Tarâbişî'ye göre hadis rivayet tarihinde dikkatle incelenmesi gereken başlıca aşamalar; hadislerin sayısal artışı, isnâd sisteminin yerleşmesi ve metin tenkidinin ihmal edilmesidir. Yukarıda işaret edilen bulguları burada iki merhalede ele alarak incelemek istiyoruz.

3.1. Hadislerin Niceliksel Artışı

Tarâbişî hadis rivayetlerinin sayısında tarihi süreç içerisinde hızlı artışın yaşandığını iddia etmektedir. Ancak bu iddia, erken dönem hadis tedvin faaliyetlerinin tarihsel gerçekliğiyle tam olarak örtüşmemektedir. Tarâbişî'nin görüşlerinin sağlıklı biçimde değerlendirilebilmesi için, erken dönem rivayetlerinin niceliğine dâir klasik kaynaklarda yer alan verilere başvurmak gerekir.

Hız. Peygamber'e izafe edilen merfû nitelikli kavli, fiilî ve takrîrî rivayetlerin sayısına dâir elimizde kesin veriler bulunmamaktadır. Bununla birlikte, klasik kaynaklarda yer alan bilgilerden hareketle senedlerinden arındırılmış metinleri dikkate alarak yaklaşık bir tahmin yapılabilir. Resmî tedvin sürecinin öncü isimlerinden biri olan İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/741), rivayetlerin yarısına ulaştığını ifade etmiştir.²² Zehebî (ö. 748/1348), Zührî'nin derlediği rivayetlerin sayısının yaklaşık iki bin iki yüz civarında olduğunu bildirir.²³ İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) ise; Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Şu'be (ö. 160/776) Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân (ö. 198/813), İbn Mehdî (ö. 198/813-14) ve Ahmed b. Hanbel gibi erken dönem muhaddislerinin Hz. Peygamber'e ait sahih merfû hadislerin sayısını dört bin dört yüz olarak değerlendirdiklerini; İshâk b. Râhûye'nin ise bu sayının yedi bin civarında olabileceği şeklindeki kanaatini aktarır.²⁴ Bu veriler, Tarâbişî'nin ileri sürdüğü "hadis enflasyonu" tezinin tarihsel temelden yoksun olduğunu göstermektedir. Konuya dâir kapsamlı bir inceleme yapan Tüzün, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i üzerinden hareketle İbn Şihâb ez-Zührî'den tekrarlarıyla birlikte 1820 rivayetin geldiğini, bunların gayr-i mükerrer olanlarının ise 755 civarında olduğunu tespit etmiş-

²² Ebü'l-Kâsım Sîkatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah, *Târîhu medîneti Dımaşk* (Dımaşk: Dâru'l-Fîkr, 1415/1995), 55/366.

²³ Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 5/328.

²⁴ Ebu'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî İbn Hacer, *en-Nüket ala Mukaddimeti İbni's-Salâh*. (Medine: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, 1404/1984), 1/299.

tir.²⁵ Muhammed Şurrâb ise, Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tuhfetü'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf* adlı eserine dayanarak yaptığı sayımda, Zührî'den nakledilen rivayetlerin toplamının 1449 olduğunu belirtir.²⁶ Bu verileri değerlendiren Karataş, Zührî'nin yaklaşık iki bin iki yüz hadise sahip olduğunu ve Hz. Peygamber'in hadislerinin yarısını bildiği kabulünden hareketle, sahâbeden rivayet edilen tekrarsız hadislerin sayısının beş bini geçmediği sonucuna ulaşır.²⁷ Bilgisayar ortamında tarafımızdan (Cevâmi'u'l-Kelim programı verileri esas alınarak) yapılan bir taramaya göre İbn Şihâb ez-Zührî'den tekrarsız şekilde 2547 rivayet aktarılmıştır. Bu durum göstermektedir ki, klasik literatürdeki veriler, Tarâbîşî'nin öne sürdüğü devasa artış iddiasını desteklememekte; aksine sahih hadislerin metin bazında oldukça sınırlı bir külliyat oluşturduğunu göstermektedir. Bu da, Zührî'nin rivayetlerinin kapsamı hakkında klasik literatürde verilen tahminlerle genel olarak örtüşmektedir. Kâdî İyâz (ö. 544/1149) hadis tedviniyle ilgili olarak, "*Halife Ömer b. Abdülazîz (ö. 101/720), fakihleri toplayarak sünnetleri ve kendileriyle amel edilen hükümleri tespit etmelerini isterdi. Bunlardan amel edilmeyen bir rivayet olduğunda, râvisi güvenilir (sika) bile olsa onu terk ederdi*"²⁸ bilgisini nakleder. Bu durum, isnâdın bir otorite aracına dönüşmediğini; aksine ilmî bir denetim mekanizması olarak işlev gördüğünü yalnızca ma'mûlun bih rivayetler esas alındığını ortaya koyar. Bu faaliyet, senedi sahih olmasına rağmen kendileriyle amel edilmeyen bazı rivayetlerin terk edilmesine yol açmış böylece bunlar ikinci plana itilmiş²⁹ olabilir. Bu durum dikkate alındığında, Zührî'nin rivayetleri esas alınarak Hz. Peygamber'e ait sahih hadislerin sayısı hakkında bir tahmin yürütülecekse, bu rakamın en az beş bin civarında olduğu söylenebilir. Zira resmi tedvin sürecinde ma'mûlun bih olmayan rivayetlerin dışarıda tutulması ve bunun ne kadar

²⁵ İdris Tüzün, *İbn Şihâb ez-Zührî'nin Hadis İlmindeki Yeri ve Rivayetlerinin Hadis Kaynaklarına İntikali* (İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 223.

²⁶ Muhammed Muhammed Hasan Şurrâb, *el-İmâm ez-Zührî Muhammed b. Müslim b. 'Ubeydillâh b. Şihâb 'Âlimu'l-Hicâz ve's-Şâm* (Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1414/1993), 331.

²⁷ Mustafa Karataş, *Rivayet Tekniği Açısından Hadislerin Artması ve Sayısı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998), 229.

²⁸ Ebû'l-Fadl 'İyâd b. Mûsâ el-Yahsubî el-Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik* (Rabat : Vizâretü'l-Evkâf ve's-Suunü'l-İslâmiyye, 1403/1982), 1/46.

²⁹ Hikmetullah Ertaş, "Makbûl Hadis", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12/1 (30 Nisan 2021), 75.

olduğu hakkında kesin bir veri olmaması bu hususta bize beş bin rakamının alt sınır olarak alınmasının makul olabileceği kanaatini güçlendirmektedir.

Hicrî üçüncü asra gelindiğinde de (hadislerin sayısı ile ilgili) durumun çok farklı olmadığı görülür. Zira Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde, sadece sened (destekleme amacıyla sadece senedleri verilenler) veya metinden oluşanların toplamı yirmi sekiz bin, sened ile metinleri birleştirilerek düşünüldüğünde ise yirmi yedi bin civarında hadis yer almakta; mükerrerler çıkarıldığında mevkûflar dâhil sayı on iki bin- on üç bin civarına³⁰ inmektedir. İmâm Mâlik'in *el-Muvatta'*sı ve Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i de dâhil olmak üzere Kütüb-i Tis'a incelendiğinde, tekrarsız rivayet sayısının yaklaşık on bin, mevkûf ve maktû (mükerrer) rivayetlerle birlikte ise sayının otuz bin civarında olduğu görülür. Bu rakamlar, hadis tedvininin bir "mevzu/hadis üretimi" değil, mevcut rivayetlerin belli bir usûl çerçevesinde ele alındığını ortaya koymaktadır. Kütüb-i Tis'a rivayetlerinin yaklaşık üçte biri sahih, geri kalan kısmı ise hasen, zayıf veya mevzû³¹ niteliktedir. Dolayısıyla, bütün bu veriler dikkate alındığında, merfû nitelikli sahih rivayetlerin en az beş bin civarında olması şeklindeki yukarıdaki kanaatin makul ve ilmî bir tahmin olduğunu gösterir.

Hülâsa; Buhârî (ö. 256/870), Müslim (ö. 261/875), Ebû Dâvûd (ö. 275/889) ve diğer hadis musanniflerinin eserlerini yüz binlerle, hatta bir milyona ulaşan rivayet havuzlarından derledikleri yönündeki bilgiler sıklıkla yanlış anlaşılmıştır. George Tarâbîşî dâhil birçok modern araştırmacı³², hadis literatüründe rivayet sayısındaki artışı senedlerinden bağımsız biçimde değerlendirerek, her bir varyantı müstakil bir hadis olarak kabul etmiş ve bu artışı

³⁰ Arif Alkan, *Ahmed b. Hanbel'in Hadis Anlayışı ve Müsned* (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 129.

³¹ Karataş, *Rivayet Tekniği Açısından Hadislerin Artması ve Sayısı*, 230.

³² "İsnadlı hadis rivayeti konusunda şüphelere sahip oryantalist araştırmacılar, bu şüpheli yaklaşımlarını daha da ileri götürerek hadis literatürünün tamamına teşmil etmişlerdir. Onların bu genellemeci tavrı, erken dönemde telif edilen eserlerde mevcut olan mürsel rivayetlerin, daha sonra telif edilen çalışmalarda mevsûl isnatlarla karşımıza çıkmasını açıklayamadığı gibi söz konusu rivayetlerin uydurulduğu yönünde de haksız iddiaya dönüşmektedir." bk. Rahile Kızılkaya Yılmaz, "Muvatta' ve Sahih-i Buhârî Çerçevesinde İrsâl-İttisâl Meselesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 21/2 (25 Aralık 2021), 627.

muhaddislerin yeni rivayetler uydurması ya da mirasa sonradan eklemeler yapması şeklinde yorumlamıştır. Oysa hadis kaynaklarında görülen yüksek rakamlar, metinlerin çoğalmasından değil, rivayet yollarının (tariklerin) ve râvî tabakalarının çokluğundan kaynaklanmaktadır. Bu metodolojik çoğulluk, hadis ilminin iç tutarlılığının ve denetim gücünün bir göstergesidir. Aynı metnin farklı isnadlarla nakledilmesi, hadis sayısında görülen artışın temel sebebidir. Öte yandan hadis kitaplarındaki tekrarlar, muhaddislerin ilmî amaçlarla (örneğin isnad mukayesesi yapmak, farklı bâblarda kullanım örnekleri göstermek veya didaktik fayda sağlamak³³ gibi) yaptıkları tasnif tercihlerinden ileri gelmektedir. Dolayısıyla hadis sayımında görülen niceliksel artış, metin bazında bir çoğalma anlamına gelmez; bilakis hadis ilminin metodolojik yapısının, özellikle isnad çeşitliliği ve mâna ile rivayetin tabii bir sonucudur. Tarâbîşî'nin hadislerin niceliksel artışını olağan dışı çoğalma/patolojik bir olgu olarak değerlendirmesi, hadis ilminin iç dinamiklerini ve klasik dönemdeki rivayet metodolojisini yanlış anlaması/yorumlamasından kaynaklanmaktadır. Klasik kaynaklarda yer alan veriler ve modern dijital kaynaklardan yapılan incelemeler, Tarâbîşî'nin iddia ettiği türden bir "rivayet enflasyonu"nu doğrulamamakta; aksine, sahih hadislerin metin bazında görece sabit bir külliyat oluşturduğunu ve bu sürecin metin eklemelerinden ziyade rivayet yollarının tespit ve tenkidine dayandığını göstermektedir.

3.2. İsnâd Sisteminin Yerleşmesi ve Metin Tenkidinin İhmali

İsnâd; rivayetlerin Hz. Peygamber'e (s.a.s.) dayandırılmasını sağlayan ve bu süreçteki her bir râvînin kimliğini ve güvenilirliğini kayıt altına alan önemli bir sistemdir. Bu sistemin kökenleri (İslâm'ın ilk yıllarında her ne kadar sistematik ve düzenli bir yapıya sahip olmasa da) sahâbe dönemine kadar uzanmaktadır. İsnâdın gayri resmî temelleri, İslâm öncesi Arap toplumunun haberin doğruluğunu habercinin ahlâkî ve sosyal güvenilirliğine göre değerlendirme anlayışından doğmuş olmalıdır. Bu kültürel pratik, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Safâ Tepesi'ndeki hitabı esnasında kendi güvenilirliğini vurgu-

³³ Mustafa Karataş, "Hadis Sayım Metotlarının Hadislerin Sayısına Etkisi", *İLAM Araştırma Dergisi* 3/2 (1998), 52.

laması, Kur'ânî referanslar³⁴ ve Hz. Ebû Bekir'e (ö. 13/634) verilen "Sıddîk" vasfı³⁵ gibi dinî dayanaklarla pekiştirilmiştir.³⁶ Sahâbe kuşağı, Resûlullah (s.a.s.) ile doğrudan irtibat hâlinde olduklarından, o dönemde isnâda ihtiyaç sınırlıydı. Isnâd uygulaması bu dönemde, daha çok sahâbilerin birbirlerinden rivayet ettikleri hadislerde ve ihtiyaç duyulan ölçüde açıkça belirtilen bir güvenilirlik teyidi olarak kullanılmıştır. Bu erken dönem pratikleri, ilerleyen süreçte hadis ilminin kendine özgü ilkelerini doğuracak tarihsel bir zemin hazırlamıştır. Isnâd sisteminin sistematik bir zorunluluk haline gelmesinin ise, hicrî I. asrın ikinci yarısından itibaren olduğu söylenebilir.³⁷ İslâm coğrafyasının hızla genişlemesi, farklı kültür ve coğrafyalardan gelen insanların İslâm toplumuna katılması, siyasî ve itikadî fitnelerin ortaya çıkması ve bununla paralel olarak hadis uydurma faaliyetlerinin artması, hadis metinlerinin sıhhatini güvence altına alma ihtiyacını doğurmuştur. İbn Sîrîn'den (ö.110/729) aktarılan "fitneden sonra isnâd sorulması"³⁸ ifadesi etrafında yoğunlaşan (isnâdın başlangıcı ve benzeri hususlar ile ilgili) tartışmalar³⁹, isnâdın rivayetlerin ayrılmaz bir parçası hâline geldiği döneme işaret eder⁴⁰. Bu ortam, râvî

³⁴ "Ey iman edenler! Bilmeden birilerine zarar verip de sonra yaptığınıza pişman olmamanız için, yoldan çıkmışın (fâsık) biri size bir haber getirdiğinde doğruluğunu araştırın." (Hucurât 49/6).

³⁵ Ebû Muhammed Abdulmelik İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye* (Kahire: Mektebetu Mustafâ el-Bâbî'l-Halebî, 1375/1955), 1/399.

³⁶ Abdulvahap Özsoy, *Hicrî I. Yüzyıl Hadis Tenkid Kriterleri ve İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 1-39.

³⁷ Talât Koçyiğit, *Hadis Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 176-181; Salahattin Polat, *Hadis Araştırmaları* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1997), 30-31; Ahmet Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicri İlk Üç Asır* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020), 42-47; Benzer değerlendirmeler için bk. Mustafa Tatlı, *Tabiîn Döneminde Hadis Rivayeti* (Ankara: TDV Yayınları, 2023), 383-388.

³⁸ Ebû Muhammed el-Hasen b. 'Abdurrahmân b. Hallâd el-Fârisî er-Râmehurmuzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î* (Beyrut: Dâru'z-Zehâir, 1438/2016), 208-209.

³⁹ Fatma Kızıl, "Oryantalistlerin Akademik Hadis Araştırmaları: Ana Eğilimler, Yerleşik Kabuller ve Temel İddialar", *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 5/1 (2019), 197-202; G. H. A. Juynboll, *Oryantalistik Hadis Araştırmaları Makaleler*, çev. Mustafa Ertürk (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), 39-58.

⁴⁰ James Robson, "Hadiste Isnâd", çev. Musa Erkaya, *Hadis ve Siyer Araştırmaları Dergisi* 9/2 (2023), 223-233; Abdüfettâh Ebû Gudde, "İsnad Dindendir", çev. Kübra Çakmak, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 15/2 (2017), 145-159; Osman Güner, "Haberin Kaynağına Ulaşmada Isnadın Rolü", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (1999), 55-77.

merkezli kriterlerin yani cerh ve ta'dîl ilminin sistematik biçimde geliştirilmesine zemin hazırlamıştır. Hadis ilmi, bu sistematikleşme sayesinde, râvinin adalet ve zabt niteliklerini titizlikle inceleyen, emsali görülmemiş bir bilgi doğrulama mekanizması kurmuştur. Böylece isnâd, hadisin temelini teşkil eden ve rivayetin kabulünde haberi nakleden kişinin şahsiyetine dâir alt kriterlerin belirlenmesinin yolunu açan hayati bir unsur olmuştur. Tarâbîşî, isnâdın zamanla (ikinci asırda) ortaya çıktığını “*epistemolojik kutsallık*” kazandığını ve böylece bilginin doğruluğunun metinden bağımsız bir biçimde senede indirgenmiş olduğunu belirtir. Ne var ki durum Tarâbîşî'nin söylediği gibi değildir. Zira isnâd sistemi, temelini cerhe ve ta'dîle dayanmış olarak râvîlerin güvenilirliğini ölçmek ve rivayetleri aslına uygun şekilde korumak için geliştirilmiş bir usûldür.

Tarâbîşî'nin isnâd sistemine yönelik değerlendirmelerinin benzerini Oryantalist literatüründe de görmek mümkündür. Goldziher'in (ö. 1921) başlattığı ve Schacht (ö. 1969) ile Juynboll (ö.2010) gibi isimlerin geliştirdiği isnâd temelli eleştirel çizgi, isnâdın tarihi değeri ve hadislerin otantikliği konusunda itirazlar içermektedir. Temel iddia, isnâd zincirlerinin Müslümanların inandığı gibi Hz. Peygamber'e kadar kesintisiz ve güvenilir bir biçimde ulaşmadığı, aksine geç dönemde (özellikle ikinci ve üçüncü hicrî asırlarda) sistematik hâle geldiği yönündedir.⁴¹ Oryantalistler, birçok erken dönem rivayetin başlangıçta isnâdsız veya mürsel olarak dolaşımda olduğunu; ancak sistematikleşme ihtiyacı ve hadislere otorite kazandırma amacıyla, isnâd zincirlerinin sahâbeye, hatta doğrudan Hz. Peygamber'e kadar geriye doğru kurgulanarak eklendiğini iddia eder.⁴² Bu görüş Juynboll'un terminolojisinde “ref” teorisi olarak adlandırılmıştır. Özellikle Schacht, fikhî hadislerin menşesine odaklanarak, merfû hadislerin büyük bir kısmının, bölgesel fikhî görüşleri meşrulaştırmak amacıyla sonradan isnâdla donatıldığını savunmuştur. Bu eleştiriler, özellikle

⁴¹ Kızıl, “Oryantalistlerin Akademik Hadis Araştırmaları: Ana Eğilimler, Yerleşik Kabuller ve Temel İddialar”, 197-202; Ahmet Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi* (İstanbul: Marmara İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015), 66-67.

⁴² Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, 65-70; Söz konusu iddia bağlamında bazı râvîlerin tarihî gerçekliğinin bulunmadığı ve senetlerdeki boşlukları doldurmak için üretilen hayali kimseler oldukları ileri sürülmüştür. Özellikle bu iddianın eleştirisi için bk. Serkan Çelikan, *Oryantalist Düşünce Hayali Râvî Anlayışı ve Eleştirisi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 45-178.

on dokuzuncu yüzyıldan itibaren oryantalist düşünce içinde sistematik hâle gelmiştir.⁴³

Öte yandan tenkit konusu olan ilk iki yüzyıldaki mürsel isnâdların yaygınlığı meselesi; bu yüzyıllarda muttasıl isnâdın mevcut olmamasından değil; henüz güven ortamının zarar görmemesi ve râvîlerin hadis aldıkları hocaların bilinmesi nedeniyle zorunlu sayılmamasından kaynaklanmış görünmektedir.⁴⁴ Hadis rivayetiyle meşgul olanların yanı sıra, cerh edilen râvîlerin sayısının artmasıyla isnâdların muttasıl şekilde ve alınma usullerini gösteren sigalarla nakledilmesi gereği doğmuştur. Burada dikkat edilmesi gereken diğer bir husus, münferit isnâd kullanımı ile isnâd sisteminin teşekkülünü birbirine karıştırmamaktır. Isnâd sisteminin tekâmüle ulaşması belirli bir süreç içinde gerçekleşmiş; farklı coğrafyalar, kitap türleri ve aktarım geleneklerindeki çeşitlilik, bu gelişimin eşzamanlı ve tek biçimli olmadığını göstermektedir.

Dolayısıyla isnâdın tamamen icat edildiği veya kısa sürede kurumsallaştığı yönündeki oryantalist anlayış⁴⁵, tarihsel gerçeklikle bağdaşmaz. İbn Sîrîn'in meşhur fitne ile ilgili o sözü, isnâdın doğuşunu değil, zorunlu bir denetim kriterine dönüşmesini ifade etmektedir. Öte yandan bir rivayetin ilk el yazması nüshasının sınırlı olması, o rivayetin sözlü aktarımının veya isnâdının var olmadığını ispatlamaz; yazılı kayıtlar ile sözlü aktarım sistemi arasındaki ilişki ayrı ayrı değerlendirilmelidir. Isnâd meselesini salt bir kronoloji sorunu olarak değil, aktarıcı topluluğun kurallarını, sosyo-kültürel temellerini ve gelenek içi değerlendirmeleri de dikkate alan bütüncül bir sistem olarak ele almak, oryantalistlerin genellemeci iddialarının zayıf noktalarını açığa çıkarmaktadır. Böylelikle, oryantalistlerin yönelttiği eleştiriler dikkate değer ol-

⁴³ G. H. A. Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, çev. Salih Özer (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 44-62; Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, 94-97; Bekir Kuzudişli, "Oryantalizm ve Hadisle İlgilenen Bazı Oryantalistler", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Darulfunun İlahiyat]* 7 (2003), 141-172.

⁴⁴ Tahsin Kazan, "Râvîlerin İrsâlda Bulunma Sebepleri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/1 (2020), 131-152; Yavuz Köktaş - Fatih Gümüş, "Mürsel Hadis Kavramının Gelişiminde İbnü's-Salâh'ın Rolü = The Role of Ibn al-Salâh in Mursal Hadith Concept Development", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2019), 242-263.

⁴⁵ Kızıl, "Oryantalistlerin Akademik Hadis Araştırmaları: Ana Eğilimler, Yerleşik Kabuller ve Temel İddialar", 194-196; Ahmet Yücel, *Oryantalistler ve Hadis* (İstanbul: Marmara İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2013).

makla birlikte, isnâdın tarihî meşruiyetini sarsacak bir “güvenilmezlik” durumunu oluşturmaz.⁴⁶ Bu itibarla Tarâbîşî’nin isnâd ile ilgili olarak yaptığı eleştiriler, oryantalistlerin genel kanaati⁴⁷ ile örtüşmekte olup tarihsel gerçekliğe aykırı⁴⁸ genellemeci bir anlayışı ifade etmektedir.

Tarâbîşî’in diğer bir tenkidi ise, senedin sistemleşmesi ile birlikte metin tenkidinin ihmal edildiği, hatta hiç yapılmadığı şeklindedir. Konunun tam olarak vuzuha kavuşturulması metin tenkidi ile neyin kast edildiğinin tespit edilmesine bağlıdır. Ancak metin tenkidıyla metnin anlaşılmasına dönük metin tetkiki murad edilecekse metin tetkikleri gerek hadis ehli gerekse fakihler tarafından yapılmıştır. Hatta bir rivayetin metninin belirli kriterler çerçevesinde değerlendirme geleneğini sahabe dönemi uygulamalarında görmek mümkündür. Zira sistematik isnâd anlayışının henüz yerleşmediği sahâbe döneminde Hz. Âişe⁴⁹ (ö. 58/678), İbn Abbas (ö. 68/687-88) ve Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665) gibi önde gelen sahâbiler, hadislerin metinlerine son derece dikkatli yaklaşmışlardır.⁵⁰ Onlar rivayetleri değerlendirirken Kur’an’ın açık hükümlerine, Hz. Peygamber’in uygulamalarına, meşhur diğer hadislerle olan uyumuna, ayrıca yanlış işitme, eksik anlama, akla aykırılık veya iç tutarsızlık gibi hususlara dikkat eden metin tetkik ölçütleri kullanmışlardır.⁵¹ Bu durum aslında metin tetkikinin hadis geleneğinde öteden beri var olduğunu göstermektedir. Mevcut literatür sahâbe ve klasik hadis âlimlerinin modern dönem

⁴⁶ Polat, *Hadis Araştırmaları*, 36-37.

⁴⁷ Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, 43-99; Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşâsı*, 27-100.

⁴⁸ Ahmed Snober, *Mine’n-nebi sallallahu aleyhi ve sellem ile’l-Buhârî: Dirâse fi hareketi rivayeti’l-hadis ve nakdihi fi’l-kurûn es-selâsetu’l-ûlâ* (Amman: Dâru’l-Feth, 1443/2021), 407-417.

⁴⁹ Bedruddin ez-Zerkeşî’nin (ö. 794/1392) el-İcâbe li-irâdi me’s-tedrekethü ‘Â’işe ‘ale’s-sahâbe eseri bu bağlamda zikredilebilir. Bk. Bünyamin Erul, “el-İcâbe”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000).

⁵⁰ Enbiya Yıldırım, “Metin Merkezli Bir Çaba Olarak Hadiste Metin Tenkidi”, *İslam Geleneğinde ve Modern Dönemde Hadis ve Sünnet*, ed. Bünyamin Erul (İstanbul: Kuramer, 2020), 437; Zeynep Canan Koçak, “Hadis Tenkidi”, *Hadis Usulü*, ed. Hikmetullah Ertas (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2023), 198-204.

⁵¹ Salahattin Polat, *Metin Tenkidi* (İstanbul: Marmara İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2010), 305-314; Koçak, “Hadis Tenkidi”, 198-204; Özsoy, *Hicrî I. Yüzyıl Hadîs Tenkid Kriterleri ve İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi*, 330-333.

tarih metin tenkidi uygulamalarının benzerlerini⁵² uyguladıklarını göstermektedir. Bu itibarla metin yönünden problemlı rivayetler (mevzû, mübhem vb.) reddedilmiş⁵³, fukahâ, metinlerinde çelişki veya usule aykırılık nedeniyle senedi sahih olmasına rağmen bazı rivayetlerle amel etmemiştir. Öte yandan hadis ilminin râvî merkezli kriterlerinin titizlikle uygulanması, dolaylı olarak metnin korunmasına da katkı sağlamıştır. Çünkü yalancı bir râvînin rivayetinin reddedilmesi, o metnin yayılmasını engellemiştir. Bu veriler hadis metninin tetkik edildiğini göstermektedir.

Goldziher, Schacht, Leone Caetani gibi batılı araştırmacılar da hadis metnlerinin tenkidi konusunda bazı eleştiriler yönelmişlerdir. Bu itibarla Tarâbîşî'nin görüşleri oryantalistlerin kanaatleri ile örtüşmekle birlikte, metin tenkidi geleneğini tamamen yok sayması oryantalist yaklaşımı aşan aşırı genelleşici bir yaklaşımdır. Tarâbîşî ve (Tarâbîşî ile bu hususta görüşleri örtüşen Goldziher, Schacht, Leone Caetani gibi)⁵⁴ batılı araştırmacıların metin tenkidi ile ilgili eleştirileri isnâdın tarihî meşruiyetini ve hadis literatürünün genel güvenilirliğini sarsacak nitelikte değildir. Bilakis bu eleştiriler hadis ilminin epistemolojik derinliğini görünür kılmış ve metodolojik çeşitliliği zenginleştirmiştir.

Sonuç

Tarâbîşî'nin ileri sürdüğü iddiaların ele alındığı bu araştırmada şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Elde edilen bulgular, Tarâbîşî'nin erken dönem hadis sayılarının sonraki dönemlerde katlanarak arttığı, sayılarında astronomik bir artış (onun ifadesiyle rivayet enflasyonu) yaşandığı iddiasının doğru olmadığını göstermektedir. Zira hem klasik kaynaklar hem de çağdaş dijital veri tabanları üzerinden, İbn

⁵² “Bu yöntemlerin hem teorisinde hem de pratik uygulamalarında görülen birçok teknik İslâm rivayet geleneğinde hâlihazırda mevcuttur. Sözgelimi redaksiyon tenkidinin çeşitli boyutları klasik rivayet geleneğinde idrâc, ziyâdetü's-sikât, muâraza ve el-mezîd fî muttasılı'l-esânîd gibi kavramlarla yer almaktadır.” bk. Fatma Betül Altıntaş, *Tarihsel Eleştiri Yöntemleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 462.

⁵³ Halil İbrahim Kutlay, “Mevzû Hadislerin Tespit ve Tenkidinde Metin Bilgi ve Birikiminin Önemi”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 14 (2019), 383-397.

⁵⁴ Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, 317 s.160-166.

Şihâb ez-Zühri'nin rivayetleri temel alınarak yapılan bir inceleme; hicrî ilk asır ile ikinci asrın başlarında sahih merfû hadislerin alt sınırının yaklaşık beş bin civarında seyrettiğini ortaya koymaktadır. İkinci ve üçüncü asırlarda derlenen hadis koleksiyonlarındaki gayr-i mükerrer hadis sayısının da bu rakama yakın olması tarihsel süreçte bir artışın yaşanmadığını göstermektedir. Bu durum hadis literatüründe gözlemlenen niceliksel artışın, bir rivayetin farklı isnâd zincirleriyle veya benzer içeriklerle müstakil hadis olarak kaydedilmesinden kaynaklandığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, Tarâbişî'nin ileri sürdüğü anlamda bir "hadis enflasyonu"ndan söz etmek mümkün değildir.

Bunun yanı sıra, metin tenkidinin tamamen ihmal edildiği yönündeki genellemesi de tarihsel gerçeklikle örtüşmemektedir. Zira metin tenkidi uygulamaları sahâbe döneminden itibaren mevcut olup, klasik hadis âlimleri tarafından hassaten mevzu hadislerin reddedilmesinde sistematik biçimde uygulanmıştır. Bu veriler, hadis ilminin erken dönemden itibaren kendi iç denetim mekanizmalarını geliştirdiğini, rivayetlerin niceliksel olarak bir artış göstermediğini ve sürecin temelde ilmî güvenilirliği muhafaza etmeye yönelik olduğunu göstermektedir. Ayrıca Tarâbişî'nin bu konularda ileri sürdüğü tenkitlerin Goldziher, Schacht ve Juynboll gibi oryantalistlerin görüşleri ile büyük ölçüde örtüştüğü görülmüştür.

Kaynaklar

- Alkan, Arif. *Ahmed b. Hanbel'in Hadis Anlayışı ve Müsned*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.
- Altıntaş, Fatma Betül. *Tarihsel Eleştiri Yöntemleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Arslan, Adem. *Şâfîîliğin Kurumsallaşmasında Büveytî ve el-Muhtasarı*. Ankara: Fecr Yayınları, 2017.
- Çelikan, Serkan. *Oryantalist Düşünce de Hayali Râvî Anlayışı ve Eleştirisi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.
- Ebû Gudde, Abdüfettâh. "İsnad Dindendir". çev. Kübra Çakmak. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 15/2 (2017), 145-159.

- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Sikatuddin Ali b. Hasan b. Hibetullah. *Târîhu medîneti Dimaşk*. 80 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- Ertaş, Hikmetullah. "Makbûl Hadis". *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12/1 (30 Nisan 2021), 68-98. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jiss/issue/61916/896238>
- Ertaş, Hikmetullah. "Min İslâmî'l-Kur'ân İlâ İslâmî'l-hadis Eseri Bağlamında Georghe Tarâbîşî'nin (ö. 2016) Sünnet Eksenli Tenkitleri". *İlahiyat Araştırmaları*. ed. Münir Yıldırım. 91-108. Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2019.
- Erul, Bünyamin. "el-İcâbe". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 21/378-379. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Güner, Osman. "Haberin Kaynağına Ulaşmada İsnadın Rolü". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (1999), 55-77.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbuddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *en-Nüket ala Mukaddimeti İbni's-Salâh*. 2 Cilt. Medîne: İmâdetu'l-Bahsi'l-İlmî, 1404/1984.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik. *es-Sîretu'n-nebeviyye*. 2 Cilt. Kahire : Mektebetu Mustafâ el-Bâbî'l-Halebî, 1375/1955.
- Juynboll, G. H. A. *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*. çev. Salih Özer. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Juynboll, G. H. A. *Oryantalistik Hadis Araştırmaları Makaleler*. çev. Mustafa Ertürk. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- Kâdî İyâd, Ebu'l-Fadl 'İyâd b. Mûsâ el-Yahsubî. *Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik*. 8 Cilt. Rabat: Vizâretu'l-Evkâf ve's-Şuunu'l-İslâmiyye, 1403/1982.
- Karataş, Mustafa. "Hadis Sayım Metotlarının Hadislerin Sayısına Etkisi". *İLAM Araştırma Dergisi* 3/2 (1998), 51-71.
- Karataş, Mustafa. *Rivayet Tekniği Açısından Hadislerin Artması ve Sayısı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.

- Kazan, Tahsin. "Râvilerin İrsâlda Bulunma Sebepleri". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/1 (2020), 131-152.
- Kazan, Tahsin - Çakmak, Şenol. "Corc Tarâbîşî'nin Şâfiî'nin Hadislere Yaklaşımına Getirdiği Tenkitler ve Bu Tenkitlerin Değerlendirilmesi". *Tasavvur/Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 10/1 (30 Haziran 2024), 411-445. <https://doi.org/10.47424/tasavvur.1453348>
- Kızıl, Fatma. "Oryantalistlerin Akademik Hadis Araştırmaları: Ana Eğilimler, Yerleşik Kabuller ve Temel İddialar". *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 5/1 (2019), 155-245.
- Koçak, Zeynep Canan. "Hadis Tenkidi". *Hadis Usulü*. ed. Hikmetullah Ertas. 189-206. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 1. Basım, 2023.
- Koçyiğit, Talât. *Hadis Tarihi*. Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Köktaş, Yavuz - Gümüş, Fatih. "Mürsel Hadis Kavramının Gelişiminde İbnü's-Salâh'ın Rolü = The Role of Ibn al-Salâh in Mursal Hadith Concept Development". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2019), 242-263.
- Kutlay, Halil İbrahim. "Mevzû Hadislerin Tespit ve Tenkidinde Metin Bilgi ve Birikiminin Önemi". *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 14 (2019), 383-397.
- Kuzudişli, Bekir. "Oryantalizm ve Hadisle İlgilenen Bazı Oryantalistler". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Darulfunun İlahiyat]* 7 (2003), 141-172.
- Liv, Cemil. *Fıkhun Kaynaklarına ve Fıkıh Mezheplerine Oryantalist Yaklaşım*. Ankara: Fecr Yayınları, 2020.
- Mohammed, Saad. "Iconic Arab thinker Georges Tarabichi dies at 77". *Ahramonline* (17 Mart 2016). <https://english.ahram.org.eg/News/193152.aspx>
- Özsoy, Abdulvahap. *Hicrî I. Yüzyıl Hadîs Tenkîd Kriterleri ve İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Polat, Salahattin. *Hadis Araştırmaları*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.

- Polat, Salahattin. *Metin Tenkidi*. İstanbul: Marmara İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2010.
- Râmehurmuzî, Ebû Muhammed el-Hasen b. 'Abdurrahmân b. Hallâd el-Fârisî er-. *el-Muhaddisu'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*. Beyrut: Dâru'z-Zehâir, 1438/2016.
- Robson, James. "Hadiste İsnâd". çev. Musa Erkaya. *Hadis ve Siyer Araştırmaları Dergisi* 9/2 (2023), 223-233.
- Snober, Ahmed. *Mine'n-nebi sallallahu aleyhi ve sellem ile'l-Buhârî: Dirâse fi hareketi rivayeti'l-hadis ve nakdihi fi'l-kurûn es-selâsetu'l-ûlâ*. Amman: Dâru'l-Feth, 1443/2021.
- Şurrâb, Muhammed Muhammed Hasan. *el-İmâm ez-Zuhrî Muhammed b. Müslim b. 'Ubeydillâh b. Şihâb 'Âlimu'l-Hicâz ve's-Şâm*. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1414/1993.
- Tarâbişî, George. *Min İslâmi'l-Kur'ân ilâ İslâmi'l-hadîs*. Beyrut: Dâru's-Sâkî, 1.Baskı., 2010.
- Tatlı, Mustafa. *Tabiîn Döneminde Hadis Rivayeti*. Ankara: TDV Yayınları, 2023.
- Tüzün, İdris. *İbn Şihâb ez-Zührî'nin Hadis İlmindeki Yeri ve Rivayetlerinin Hadis Kaynaklarına İntikali*. İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Yıldırım, Enbiya. "Metin Merkezli Bir Çaba Olarak Hadiste Metin Tenkidi". *İslam Geleneğinde ve Modern Dönemde Hadis ve Sünnet*. ed. Bünyamin Erul. 435-462. İstanbul: Kuramer, 2020.
- Yılmaz, Rahile Kızılkaya. "Muvatta' ve Sahîh-i Buhârî Çerçevesinde İrsâl-İttisâl Meselesi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 21/2 (25 Aralık 2021), 614-629. <https://doi.org/10.30627/cuilah.1000281>
- Yılmaz, Rahile. "Norman Calder'ın Erken Dönem İslam Hukuku Çalışmaları Adlı Eseri Çerçevesinde Şarkiyat Literatüründe Muvatta'nın Tarihlendirilmesi". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 24 (2014), 393-407.
- Yücel, Ahmet. *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicri İlk Üç Asır*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 3. Basım, 2020.

Yücel, Ahmet. *Oryantaliler ve Hadis*. İstanbul: Marmara İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2013.

Yücel, Ahmet. *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*. İstanbul: Marmara İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015.

Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. 25 Cilt. Beyrut : Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.